

А 2006

604Б/к

Бауыржан ОМАРҰЛЫ

ЗАР ЗАМАН ӘДЕБИЕТІ

Бауыржан ОМАРҰЛЫ

ЗАР ЗАМАН ӘДЕБИЕТІ

(Монография)

“Елорда”
Астана — 2005

ББК 83.3 Қаз
О-58/

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ,
АҚПАРАТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Омарұлы Бауыржан

О-58 Зар заман әдебиеті. *Монография (генезис, типология, поэтика)*
— Астана: Елорда, 2005. — 372 бет.

ISBN 9965-06-419-9

Әл-Фараби атындағы ҚазМҰУ-дің филология факультетінің
Ғылыми кеңесінің шешімімен баспаға ұсынылған.

Жауапты редактор — Қазақстан Республикасы Ұлттық
Ғылым Академиясының академигі **З.Қабдолов**.

Пікір жазғандар: **З.Ғ. Бисенғали** — филология ғылымдарының
докторы, профессор.
А. Ақматалиев — филология ғылымдарының
докторы, профессор.
Б. Кәрібозұлы — филология ғылымдарының
докторы, профессор.

Бұл монографияда қазақ әдебиетіндегі зар заман ақындарының шығармашылығы дәуір құбылыстарымен, ұлттық мақсат-мұратымен байланыстырыла талданып-таразыланады. Ғылыми еңбекте зар заман ағымының бастау көздері, даму арналары, өзге халықтар поэзиясынан ұқсастық табуы, ақындардың көзқарас бірлігі жөнінде байыптамалар жасалған.

Кітап әдебиетші-ғалымдарға, студенттерге, сондай-ақ жалпы оқырманға арналған.

О $\frac{46003020100 - 369}{00(05) - 05}$

ББК 83.3 Қаз

ISBN 9965-06-419-9

© Омарұлы Б., 2005
© “Елорда”, 2005

КІРІСПЕ

Қанша ғасыр өтсе де мән-мағынасын жоймайтын, аумалы-төкпелі заманға тап келсе де қадірі кемімейтін, өктемдіктің қылышына туралса, кейіннен бүтінделетін, қара күйе жағылса, соныра сәулесін шашып, жарқырай түсетін, қын түбінде жатпас алтын кездік секілді рухани құндылықтар болады. Елдің мұңын, халықтың қайғысын ойлап, ұлтын ұлықтап, жұртын жоқтаған арыстардың жәдігерлік дүниелері күрмеуі көп күрделі кезеңде қапасақамалып, табанға тапталғанымен, түптің түбінде тарихтың шөгіндіні батырып, шын асылды қалқытып шығаратын толқындарына ілесіп, жағалауына жол тартады. Жаңа заманның жаңаша ойлайтын ұрпағының қолына тиесі. Бағасы аспандап, қадір-қасиеті артып, құндылығы еселеніп жетеді.

Қара өлсеннің, сиқырлы сөздің тұтқынға тұтылып, шырғалаңға шырмалып, кәдімгідей қасірет шегетіні арқаға аяздай бататын ащы шерді ақтарғандығынан. Ал ащы ақиқат қайғы-мұңның зілмауыр салмағы түскенде ғана айтылады. Ұлы Абайға жүгінсек, «Көкірек толған қайғы кісінің өзіне де билетпей, бойды шымырлатып, буынды құртып, я көзден жас болып ағады, я тілден сөз болып ағады» [1, 101].

Өз ұлтының төл тарихымен тамырлас қазақ әдебиеті де қайта оралған қазыналардан кенде емес. Сонын көпшілігі құлашты кең жаздырмаған құрсаулы жүйенің, озбырлық пен ойранға толы отарлау дәуірінің ақиқатын айтқан шығармалар екені даусыз. Бодандық бұғауына түскен ұлт пен ұлыстардың қайғы-шері мен зар-мұңы, азаттықты аңсаған ұлы арманы жыр болып ақтарылып, запыран болып төгіліп, халық жадынамасындағы рухани мұралармен бірге жасасып келеді. Отаршылдықтан қысымшылық көрген қалың жұрттың қайғысын ақтарған төлтума дүниелерді Мұхтар Әуезов: «Бұл дәуірдің әдебиеті сол кездегі жұмбақ күнге жеткен елдің алдында тұрған құздан, алдында тұрған қайғылы күшінен қорқып, қобалжып тұрып, ыңыранып, күрсінген күйін білдіреді. Не болса да артқа қайтар күн жоқ. Өлімге кетсе де алға кететін болған соң артқы бостандық, бірлік күніне қоштасқан мезгілі» [2, 143], — деп сипаттайды.

Бодандықтың қамытын киген көшпенді халық кешегі күнгі жалына қол тигізбейтін еркіндігін, өзінің табиғатына ғана жарасатын салт-дәстүрлерін, той-думанмен өткен дәуренін шерлі сағынышпен еске алады. Сонымен қатар қайғы жұтқан қалың елдің өз басындағы ахуалға, замананың өзгерген түріне, отарлаушылардың озбыр іс-әрекетіне, жаңа билеушілердің мінез-кұлқына, оларға құлдық ұрған ел пысықтарының жағымсыз жүріс-тұрыстарына бағыштап өз сөзін айтуы заңды нәрсе. Бұл шерлі шындық тіршіліктің қақпасын ән-жырмен ашып, пәниден көшкенде зар-жырмен қоштасатын қазақ халқының әдебиетінде көрініс тапса, оған таң қалатын дөңесі де жоқ. Мұндай рухани құндылықтарды санаға саясаттың салқыны тиген, ой-пікір бостандығына тұсау салынған кезеңде шынайы бағалап, шоқтығын көтеруге мүмкіндік болмады.

Қазақ әдебиетіндегі зар заман ақындарының ой-тұжырымдарын олардың өздері ғұмыр кешкен кезеңге кезқарастарының жиынтығы тұрғысынан бағалағанның өзінде жыр жүйріктерінің мұраларынан ғибрат аларлық нәрсе аз емес. Тіршілік толғамдары, ғалам сырлары, адами болмыс, руханилық мәселелері хақындағы өлең өрімдері бұл топтағы ақындардың заманның тамыр соғысын тап басып, шынайы хал-ахуалын айшықтай білгендігін көрсетеді. «Заман деген бір күнде орнап, сол күні-ақ бар мазмұнын айқындап беретін базар емес, ұлы да ұзақ сұрыпталатын кезең. Оның діліндінінен бастап философиялық мазмұнын бір күнде ұғыну қиын», — деп Ғабит Мүсірепов айтқандай [3, 442], зар заман ақындарының әлеуметтік көзқарастары мен адам және қоғам жөніндегі түсінік-танымдары жылдар бойы қалыптасты.

«Зар заман» — бұл белгілі бастау-бұлағы бар, даму арнасы, қалыптасу жолдары, тәмамдалар тұсы айқын, қоғамдық ойдағы және әдебиеттегі құбылыс. Ол заманға көңіл толмаушылықты өткен дәуреннің артықшылықтарын жырлау арқылы ұлт тағдырымен сабақтастыра отырып бедерлейді. Алдымызда жақсылық жоқ, құт-берекенің бәрі сонымызда қалды дегенді білдіреді. Зар заман жырлары — отаршылдықтың талауына түскен ұлт тағдырының тығырыққа тірелгендігінің белгісі. Сондықтан мәселеге осы тұрғыдан келіп, зар заман поэзиясының генезисіне үңілуге, ақындардың көзқарастары мен ұстанымының мән-мағынасын тереңірек ашуға, халық тағдырының арашашысы ретіндегі қайраткерлік ролін көрсетуге ден қойдық.

«Зар заман жырлары» тосыннан ойлап табылған әдеби атау емес. Бұл — қазақ әдебиетінің ғана емес, ұлтымыздың ақыл-ойының көшбастаушылары болып есептелетін ғалымдар енгізген ұғым. Идеялық негіздері ұзақ уақыт бойы теріс бағаланса да, әдебиеттану ғылымының күн тәртібінен түспеген атаулы түсінік. Біздің мақсатымыз — жиырмамыншы жылдарда әдебиетке М. Әуезов енгізген, Х. Досмұхамедұлы қуаттаған, бұдан біраз уақыт бұрын, яғни он тоғызыншы ғасырдың сексенінші жылдарында Ы. Алтынсарин нақты айдар тақпаса да, табиғатын ашып, болмысын бедерлеген «Зар заманды» термин ретінде сақтап, жаңаша реңк, өзгеше өң беріп, теориялық негіздемелерін жасау. Бұл турасында да ұстанған бағыт-бағдарымыз, сүйенер дерек көздеріміз бар.

Тағы бір айтарымыз, зар заман поэзиясы тек әдебиеттану ғылымының зерттеу объектісі ғана емес, бұл өрелі тақырып әлеуметтік қоғамдық-саяси ой ағымы ретінде тарихшылар мен философтардың ізденістерінен шеткері қалмайды. Мәселен, көрші Қырғызстанда өз әдебиетіндегі зар заман ақындарының философиялық көзқарастары бойынша ой өрбіткен еңбектер жеткілікті. Тіпті, түгелдей осы мәселеге арналған ғылыми зерттеулер де бар. Біздің еңбегімізде мұндай ізденістерді талдап-таразылауға орын берілді. Зар заман әдебиетін өз саласы тұрғысынан зерттеу нысанасына өзек еткен философтар біздің елімізде де баршылық. Бұл зар заман құбылысының ауқымы әдебиеттанумен ғана шектелмейтіндігін көрсетеді.

Әдебиетіміздің ақтандақ бөттері қазақ елі тәуелсіздікке ұмтылып, замананың желі оңынан тұрған жылдарда қалпына келтіріліс бастады. Ұзақ уақыт бойы қоғамға үстемдік еткен идеологияның ықпалымен шығармалары зиянды деп бағаланып, ел-жұртынан аулақтатылған арыстарымыздың асыл мұралары арамызға қайта оралды. Бүгінгі таңда әдебиет тарихындағы, әдеби процестегі өз орнын тапқан ұлт қайраткерлерінің төл туындылары жан-жақты зерттеліп-зерделеніп, сүбелі ғылыми еңбектердің нақты нысанасына айналуда. Жариялылықтың лебі ескен жылдардан бастап, ардақты есімі ақталған әрбір ақын-жазушының әдеби мұрасын тұтастай қамтып, жеке тұлға ретінде шығармашылық өмірбаяны арқылы зерттеу үрдіске енді. Соның нәтижесінде жалпы жұртшылыққа бұрын елеусіз қалып келген рухани құндылықтар мен маңызды мәліметтер молынан таныстырылды.

Сонымен қатар бірнеше ақындардың шығармашылығындағы ортақ ағымдарды, дәстүрлерді жинақтап, салыстырып зерттеуге де қадамдар жасалуда. Тәуелсіздікке қол артқан кезеңнен бергі мұндай ізденістер мен талпыныстар қазақ әдебиетінің тарихын ұлттық мазмұн жағынан байыта түсті. Түптеп келгенде әдебиетімізде ақтаңдақ беттердің орын алуы ұлттық мүддеге орайлас асыл мұраларымыздың идеологиясы интернационалистік қағидаларға негізделген көп ұлтты мемлекеттің саяси бағыт-бағдарларымен үйлесім таппағандығына байланысты болғаны рас. Өнер мен өлеңге саясат үстемдік еткенде шығармашылық еркіндіктің шектеулі келетіні әу бастан-ақ белгілі нәрсе. Секемшіл саясат, күрсаулы жүйе, оған қоса, тырнақтың астынан кір іздеген саяси қырағылық айтулы арыстарымыздың толымды туындыларын ұзақ уақыт бойы жарыққа шығармады.

Қазақ әдебиетінің тарихында зар заман ақындары деген атаумен белгілі жыр жүйріктері — заманның желі оңынан туғанға дейін шығармалары жұртшылыққа кеңінен таныстырыла қоймаған тұлғалар. Кеңестік кезеңде олардың ардақты есімдерін негізінен әдебиетшілер, сол ақындар ғұмыр кешкен өлкелердің халқы, көзі қарақты, көңілі ояу оқырмандар ғана жақсы білгенімен, былайғы ел-жұрт жыр жампоздарының мұраларын толық пайдалануға мүмкіндік ала қойған жоқ. Олардың зиянды делінген шығармалары партияның қаулы-қарарларымен матап тасталды. Зар заман ақындары шығармаларының жұртшылыққа тоқтаусыз жол тартып жатқаны — кейінгі жылдардың жемісі.

«Зар заман ақындары» деген Мұхтар Әуезовтің анықтамасы кейіннен олардың мұраларын қоғамнан шеттеткенде таптырмайтын тіркеске айналды. Болмыстың берекесіздігінен жерініп, өткенді көкसेген ақындардың қайғы-мұны «зарлауық», «сары уайымға салынушылық» ұғымдарына телінді. Әдебиеттануда бұлардың «зарлану» үрдісін зорайтып көрсетіп, поэзиядағы басқа құндылықтарын соның көлеңкесінде қалдырып, бағасын кетіріңкіреп көрсету орын алды. Тағы бір атап айтар нәрсе, күні кешеге дейін қазақ әдебиетінің тұлғалы өкілдері Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Кердері Әбубәкірлер ағартушылық-демократияшылдық бағытқа қарсы кертартпа бағыттың өкілдері ретінде бағаланып келді. Қоғамды ғана емес, әдебиетті де кері қарай тартатын ағымның ақындары жөнінде мындаған мектептер мен ондаған оқу орындарында дәрістер

оқылды. «Зар заман» деген ұғым пессимизмнің талассыз баламасы болып кеткені де содан.

Бұл ақындардың шығармаларына тұсау салудың бірінші себебі — олардың өлең-жырларында қазіргі тіршілікке разылық танытпай, болашақтан аса үміт күтпей, қазақтың көшпенді өмірінің көріністерін аңсау сарынының орын алуы. Қоғамды алға қарай тоқтаусыз сүйреген прогрестік бағдарламаның мақсат-мұраттарымен «зар заман», «ку заман», «тар заман» деп жырлаған ақындардың рухани үндестік таба қоймасы белгілі.

Екіншіден, зар заман жыршылары отаршылдыққа қарсы бой көтерді. Олардың өлең-толғауларында «орыс», «кәуір» сөздері қазақ даласын басып алып, ойран салған шапқыншылардың атауы ретінде жиі ұшырасады. Зар заман поэзиясында отаршылдықтың озбырлығынан күйзеліске ұшыраған қазақ елінің ауыр ахуалы, кетеуі кеткен тіршілігі жан-жақты баяндалады. Саяси қырағылық мұны да байқамай қалған жоқ.

Үшіншіден, олардың бірқатарының шығармаларында ақырзамандық (эсхатологиялық) сарын орын алды. Айналадағы болып жатқан өзгерістерді қабылдамай, оны ақырзаманның тақау келгенімен байланыстыру, діни мистикаға телу үрдісі де әдебиеттегі кертартпалықтың мысалы есебінде тілгестік болды.

Зар заман поэзиясын зерттеп-бағалаудың көпжылдық дәстүрінде байқалған тағы бір жайт — бұл ақын-жыраулардың өлең-толғауларының көркемдік құндылықтары, өзіндік өрнектері мен өрісті ойларының саяси көзқарас тұрғысынан сленіп-екшелуі. Олардың қазақ поэзиясындағы орны, әдеби процесітегі ролі, жыр әлеміне қосқан үлестері идеологиялық талап таразысының өлшемі арқылы бағаланды. Сондай-ақ саясатқа қарсы толғауларына бола өзге шығармаларының бәрі де «жазаға ұшыраған» жыр жүйріктерінің жолы қай кезде де жеңіл болған жоқ.

Идеологиялық қатаң қысымшылыққа қарамастан аталған дәуірдің айтулы өкілдері Дулат, Шортанбай, Мұрат, Әбубәкір, Асан шығармаларының кеңестік кезең тұсында жарияланған сәттері де болды. Бұл толғауларға тыйым салынған уақыттың өзінде әдебиетші-ғалымдар зар заман поэзиясы, оның өкілдері туралы жағымды пікірлер білдірді. Осы мәселеге зерттеуіміздің барысында арнайы тоқталамыз.

Аталған әдеби құбылыстың өзге халықтардың поэзиясында ұшырасуы, әсіресе көршілес қырғыз әдебиетінде

кеңінен қанат жаюы, осыған орай бұл мәселеге дендеп баруымыз зерттеуіміздің ауқымын кеңейте түсті. Қырғыз әдебиетінде олардың ырчыларының «замана ақындары» деп аталып, белді өкілдері Қалығұл Байұлы, Арыстанбек Бұйлашұлы, Молда Қылыш Шамырқанұлы, Алдаш Молдалардың «Ақырзаман», «Тар заман», «Зар заман», «Хал заман» атты шығармаларының болуы ғылыми еңбегімізді іргелес жұрттың әдебиетімен салыстырмалы түрде қарастыруға, өзара мазмұндық және тілдік-стильдік ұқсастықтар іздеуге жетеледі.

Аталған ақындардың әдеби процестегі орнына оң баға беру ғылыми жұмыстың негізгі нысана­сының бірі болды. Ұзақ уақыт бойы Абайдың «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» деп басталатын өлеңіндегі бір шумақты негізге алып, ұлы ақынның ұстанымын таптық көзқарас тұрғысынан зерделеп, Шортанбай, Дулат, Бұқарларды оған қарсы қойып келгеніміз рас. Тіпті слуінші жылдардың аяғында аталған ақындардың шығармаларындағы кертарпалық сарындарды ағартушы-демократ ақындардың өлеңдеріндегі прогрессивті идеялармен салыстыра, шендестіре зерттеуді міндеттейтін алқалы басқосу өтіп, тиісті шешімдер шығарылған.

Бүгінгі көзқарас тұрғысынан келсек, «көркем шығарма өзін туындатқан дәуірмен тығыз байланысты... сонысымен де оның көркемдік үлгілері тарихи тұрғыдан ерекшеленіп тұрады» [4,8], — деп Л.И.Тимофеев айтқандай, зар заман поэзиясында отаршылдық кезеңдегі қазақтың қасіреті, ұлттың арман-мұраты шынайы бейнеленді. Дәуірдің бет-бейнесі, замана адамының мінез-құлқы жанды сурет, ойлы образдар арқылы көрініс тапты.

Зар заман өлеңдерінде азаттықты аңсаған қазақтың рухы сақталды. Бұл шығармалардың өзегінде ұлтты езгіден құтқару идеясының негізі қаланды. «Әдебиет — ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы» [5, 20], — деген академик З.Қабдоловтың тұжырымына сай зерделесек, зар заман — бұғауда бұлқынған қазақ ұлтының шерлі шындығы. Зар заман жырларындағы отаршылдыққа наразылық сарыны кейін ұлт қамын ойлаған ақындардың шығармашылығына түгел жайылды, рухты оятып, күрескерлік сананың қалыптасуына жол ашты. Өз дәуірінің мәдени құндылықтарын жаңа дәуірге жеткізген «зар заманшылар» ұлттың бір сападан екінші сапаға өтуі, ауыз әдебиетінің жазбаға көшуі аралығындағы дәнекерлік ролін атқарды. Тегінде, «адамзат мәдениетінің қай дәуірін алсақ та, арғы-бергі заманнан, та-

рихи оқиғалардан, қоғамдық құбылыстардан, уақыттан өзінше бөлек түйықталып, олармен ешбір байланыссыз тылсым сыр болып жатқан өзгеше мәдениет болмаған» [6, 12].

Ғылыми жұмыста қоғамдық ойдағы зар заман ағымының отаршылдыққа қарсы күрескен бірқатар елдердің әдсбиетінде, оның ішінде поэзиясында кездесетін құбылыс скенін дәлелдеуге ден қойылды. Әсіресе көшпенділікті бастан кешкен, атамекеніне басқыншылар келіп қоныстанған ел-жұрттың бір-бірін бұрын-соңды көріп-білмеген акындарының заман күйін толғаған жырларындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктер жан-жақты талданды. Ұлт мүддесімен өзектес зар заман поэзиясын қазақ әдебиетінің теориялық тарихымен байланыстыра зерттеп-зерделеуге бағыт ұстадық.

I ТАРАУ

ТАҚЫРЫПТЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕЛЕРІ

«Зар заман» атауын әдеби термин ретінде алғаш рет Мұхтар Әуезов қолданысқа енгізді. Ол өзінің 1927 жылы жарық көрген «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде зар заман ақындарына арнайы бөлім арнап, күрделі кезең поэзиясына жан-жақты талдау жасады; зар заманның өкілдерін атады; бұл дәуірдің басы мен соңына дейінгі аралықты белгіледі; сондай-ақ тарихи және теориялық негіздемелерін ұсынды. «Зар заман деген — XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгергі, соңғы ақындардың барлық күйі, сарынын бір арнаға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «зар заман» ақындары деген ат қойдық» [1, 192], — деген М.Әуезовтің тұжырымды сөзі кейін әдебиеттану ғылымында нақты ұғым ретінде қалыптасты.

М.Әуезов бұл кезеңнің әлеуметтік ахуалына, осы топқа жататын ақындардың әдебиеттегі орнына, өзіндік ерекшеліктеріне, ұстанған бағыт-бағдарларына жан-жақты баға берді. Ол бұл еңбегінде өзі атап көрсеткендей, «Зар заман» деген бағыт неден басталып, немен бітті? Ақындары кім? Бұрынғы өлеңдерден басқалық жаналығы бар ма? Кейінгі заманға қандай сарқыт қалдырды? Одан соң әдебиетте бұл дәуір қандай орын алады?» [1, 193], — деген сауалдарды берік түпқазық етіп ұстанды.

М.Әуезов зар заман дәуірін Абылай тұсынан басталып, Абаймен аяқталатын жүз жылдық кезеңге әкеп тірейді. Зар заман ақындарынан бастап біздің әдебиетіміз жазбаша сипат алатынын атап көрсетеді. Бұл еңбекте қазақтың зар заман ақындарының шығармашылығы әр қырынан алынып, талдап-таразыланды. Ұлы суреткердің алдымен баса назар аударғаны — олардың келешекке көрсендікпен болжам жасауы. Заманның азған белгісін түстеп танытып, алдағы уақыт-

тың кереметтерін көзбен көріп, қолмен ұстағандай айқындап беретін көріпкелдік қасиетті бөле-жара атаған ғалым ақындарды «келер күннің жұмбағын шешкен» деп сипаттайды.

М.Әуезов зар заман ақындарының сары уайымшылдық сарынына да, қайраткерлік роліне де айрықша тоқталады. Сары уайымшылдықтың халықтың мұң-мұқтажымен сабақтастығына, қайраткерліктің ұлттық рухпен өзектестігіне назар аударады. Жазушы «зар заманды» бір жағынан елді бүліншілікке ұшыратып, мұңды жыр айтқызған шерлі дәуір деп санаса, екінші жағынан қайғы басқа түскенде, қайраткер ақындардың ой-пікірі ортақтасып, рух шақырған, салт-дәстүрді сақтап қалуға үндеген, бірлікке бастаған ұйысу кезені ретінде де бағалайды.

Зар заманнан бастап әдебиеттің жазбаша сипат алатыны жөніндегі М.Әуезов тұжырымына жоғарыда тоқталдық. Сондай-ақ бұл халықтың, ұлттың қоғамдық бір сатыдан екінші сатыға өту кезені еді. Бодан болудың басқа түскен қиямет-қайымын көрген жұртың рухы оянды. Ұлттық намыс бой көтерді. Қарсыласу қозғалысы күшейді. Міне, осындай ахуал ел басына түскен нәубетті жүрегімен, жан-тәнімен сезінетін ақындарды тарих сахнасына алып шықты. Зар заман поэзиясы өкілдерінің жырларының мақсат-мүддесі алдыңғы жыраулардың шығармаларынан өзгешерек болды. Жазушы-ғалым бұл өзгерістердің де тамырын дөп басты: «Соңғы ақындардың заманында сол бұлт бір есептен қазақ даласының үстінен соғып өтті. Сондықтан бұл күннің ақындары баяғыдай шыққан бұлтты сөз қылмай, содан түскен бұршақты, үй жыққан дауылды, мал ықтырған соққыңды сөз қылды. Дала жайлаған елдің өмірінде бұлттан түскен қаза менен дерт қандай болды, соларды айтып, күңіренетін болды» [1,213].

Зар заман ақындарының жырларындағы қоштасу сарыны, дінді таяныш ету дәстүрі, жыраулық өнердің ықпалы, өршілдік пен өміршеңдік өрнектері, ой-пікір жаңалығы, бәрі, бәрі ұлы жазушының назарынан тыс қалған жоқ. Ең бастысы, М.Әуезов зар заман ақындарының халықтың мұң-мұқтажын жоқтаған ой-тұжырымдарын алға тартады: «Жүдеген елді жұбатқысы келеді, ел түгелімен көңілі кірбең, ғарып сияқты, сондықтан жұмсақ қолмен ұстап, жылы сөзбен келіп, көңіліне қонатын ұғымдай ақыл айтпақшы» [1, 218]. Сөйтіп, М.Әуезов бағалаған зар заман өзгеше хал-ахуалға, сондай-ақ әдбиет дәуірінің келесі белесіне бастайды.

Қазақ әдебиетіндегі зар заманға ұқсас құбылыс қырғыз әдебиетінде де бар. Егіз елдің әдебиетін бір-бірінен бөле-жармай, елеп-екшеген М.Әуезов қырғыздың зар заман ақындары жөнінде де сындарлы көзқарас танытып, байыпты пікірлер айтқан. Екі жұрттың төлтума дүниелеріндегі сабақтастық замана ағымын жырлаудан көрінетініне баса мән берген. М.Әуезовтің: «Зар заман дәуірі қазақ әдебиетінің тарихында жаңағыдай кезең асқан дәуір болғандықтан, қазақтың жазба әдебиеті осылардан бастап әлеумет халін ұғып, ел камын жоқтауға кіріседі. Өлең бұрынғыша қызық, сауық сияқты ермек смес, қауым қызметін атқара бастайды. Елдің саяси пікірі мен тілек, мақсат, мұң-зар сияқты сезімдерінің басын қосып, жаңадан ой негізін, салт-санасын құрай бастайды. Бұл уақытқа шейін болмаған әлеуметшілдік сарыны, азаматтық нысанасы шығады» [1,194-195], — деген тұжырымы тағдыр-талайы ортақ, тарих тағылымын бірге көріп келе жатқан екі елдің әдебиетіне де қатысты. Әсіресе қазақ пен қырғыздың зар заман ақындарының көрегендікпен айтылған болжамдары расқа айналып, ой-армандары орындалған қазіргідей ақжарылқап кезеңде Әуезов қағидаларының құны арта түскені сөзсіз. Қандай мақсатпен, қандай көзқараспен болсын, бұл тақырыпқа бойлап көрген зерттеушілер ғалымның зар заман ақындары туралы пайымдауларын негізгі бағыт етіп ұстанды. Тіпті кейін кертартпа әдебиет тұрғысынан бағалаған оқулықтарға енгізілгенде де жыр жүйріктеріне Әуезовтің берген атауы өзгерген жоқ. Бүгін де солай. Қай кезде де зар заман ақындары болып қала бермек.

Қазақтың ірі қоғам қайраткері Халел Досмұхамедұлы М.Әуезовтің бұл еңбегінен соң бір жылдан кейін жарық көрген «Год работы Казахского высшего педагогического института» атты жинаққа енген «Қазақ халық әдебиеті. Қысқаша очерк» деген ғылыми зерттеуінде өзі жіктеген поэзияның түрлерінің бірін «зар заман» деп атады. Халелдің анықтамасы бойынша: «Халық поэзиясының тағы бір соқталы түрі — зар заман (скорбная поэзия) мен толғау. Бұл өлеңдерде салт-сананың бұзылуы жырланады, халық өмірінің көне әдет-ғұрпы мен ескі салттарының құлдырауы, билер мен әкімдердің парақорлығы мен пәтуасыздығы, тұрмыс-тіршіліктің нашарлауы, мал санының азаюы мен халықтың жұтауы, жайылым-қоныстың тарылуы, қоныс аударушыларға шұрайлы жерлердің кесіліп берілуі, жердің тозуы, елдің азуы, аштық, жұт т.т сөз болады; бұрынғы өткен өмір мен

ескі салт-дәстүрлер мадакталып, кейінгі өзгерістерге зар айтылады. Мұндай зар заман жырлары аса көп және мазмұны жағынан алуан түрлі» [2, 23]. Қазақ әдебиетінің негізін құрайтын халық әдебиетін бірнеше түрге жіктеген ғалымның солардың қатарына «зар заманды» қосуы тектен-тек болмаса керек. Біріншіден, Халел Досмұхамедұлы М.Әуезов «зар заман ақындары» деп атаған жыр жүйріктерінің өлең-толғауларын өте жетік білген. Олардың бірқатарының шығармаларын халық әдебиетін түрге бөлгенде мысал ретінде пайдаланады. Халелдің бұл еңбегінде Әуезов кітабының «Зар заман ақындары» тарауына өзек болған Асан Қайғы, Бұқар, Досқожа, Шернияз, Базар, Мұрат, Нысанбай, Күдері, Ығылман, Нарманбет сияқты ақын-жыраулардың есімдері аталады. Екіншіден, ғалым осы ғылыми еңбегі жарық көрерден төрт жыл бұрын зар заман поэзиясының өкілі Мұрат Мөңкеұлының шығармаларын «Мұрат ақынның сөздері» деген атпен кітап етіп (Ташкент, 1924) шығарған еді. Мұратпен бір топырақта дүниеге келген Халел ақынның жырларын бала күнінен бойға сіңіріп өскен. Жыр жампозының «Оқудан қайтқан жігітке» дейтін хат түріндегі өлеңі атақты Алдар бидің тұқымы, Халелдің әкесінің ағасы Дәулетүмбет Машақұлына арналған. Осы күні жұрттың аузында жүрген Мұраттың жырлары негізінен Халел Досмұхамедұлы жинаған нұсқалар болып саналады. «Мұрат ақынның сөздері» атты жинаққа ғалымның жазған бсташар мақаласында «заман», «зар» деген сөздер бірнеше рет жеке қолданылғанымен «зар заман» немесе «зар заман ақыны» деген тұтас тіркес кездеспейді. Ендеше, кейіннен оның «халық поэзиясының тағы бір соқталы түрі — зар заман» деп тұжырымдауына осының алдында ғана шыққан Әуезов еңбегінің әсері болуы мүмкін. Сондай-ақ ғалым бұл зерттеуінде «Патша үкіметі мен Қоқан билеушілеріне, олардың шенеуніктерінің бассыздығына қарсы жырларға» [2, 23] сипаттама беру арқылы зар заман ақындарының негізгі сынға алған нысанасын да атап көрсетеді.

1959 жылғы қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияда Бек Сүлейменов елең еткізерлік дерек ұсынды. Белгілі бір дәуірдегі қазақ ақын-жырауларының шығармаларының көркемдік құндылықтарынан гөрі таптық ұстанымдары көбірек талқыланып жатқан тұста тарихшы ғалым пікірін былайша білдіреді: «Ы.Алтынсариннің әдеби ағымға көзқарасын «Горе киргиз» деген

қолжазбасы толық танытады. Бұл оның Түркістан қазақтарының, Түркістан өлкесі ақындарының «Зар заман» туралы шығармаларына жасаған қорытындысы еді. Ы.Алтынсариннің бұл берген бағасын өте орынды деп білемін. Мұнда ол «Зар заман» әдеби ағымын патша үкіметінің отаршылдық саясаты, жұт қоян жылдары деп аталатын ашаршылық пен жалаңаштық кезең туғызды дейді. Бұл жерде Ы.Алтынсариннің «Зар заман» ағымының тууына патша үкіметінің отаршылдық саясаты себеп болды дегені дұрыс. Ы.Алтынсарин «Зар заман» туралы жазбаған адам жоқ деп, оларды өз тектесінде келтіреді» [3, 268].

Кейіннен орталық архивтің құжаттар қорынан табылған «Горе киргиз» («Қазақтың қайғысы») ел ақындарының заман халін айтқан өлеңдеріне жазылған түсініктеме екені белгілі болды. Ыбырай Алтынсарин вице-губернатор В.Ильинге аудармасын қоса жолдай отырып, бұл өлең-жырлардың тууына себеп болған оқиғаларға талдау жасайды, 1868 жылғы Уақытша ереженің әділетсіздігі, халыққа жайсыздығы, ұлықтардың озбырлығынан ұлттық намыстың тапталып жатқаны туралы баяндайды. Ұсынылып отырған өлеңдер «Жаңа низам» қалыптастырған ахуалға қазақтардың көзқарасын білдіретінін айтады. «Біз жақында Лютштың «Қырғыз хрестоматиясынан» осы өлеңдерге ұқсас боп келетін Түркістан өңірі қазақтарының «Зар заман» өлеңін кездестірдік» [4, 187], — дейді ол.

Мұхтар Әуезовтің тұжырымдамасына сәйкес кейін отаршылдық дәуірде жасаған, ортақ сарынмен жыр төккен ақындардың жалпы атауына, тұтас әдеби құбылыстың анықтамасына негіз болған Шортанбай Қанайұлының «Зар заман» толғауы 1870 жылы академик В.Радловтың «Түркі халықтарының халық әдебиет үлгілері» атты көп томдық еңбегінің қазақ фольклорына арналған үшінші томында басылып шыққан. Кейіннен қазақ әдебиетіндегі тұтас бір ағымның атауына айналған шығарма туралы В.Радлов былай дейді: «Зар заман» мен «Заман ақыр» тәрізді ғибрат өлеңдер Ертістің шығысындағы дала қазақтарының моллалары шығарған қолтума дүниелер» [5, 19]. Бұл жерде әңгіме Шортанбай жөнінде болып отырғаны анық. Заманға сын айту қазақ ақын-жырауларының шығармаларында бұрыннан бар. Әйтсе де, тасқа басылған Шортанбай өлеңінен кейін «зар заман» тіркесі қасіретті кезеңнің, аянышты халдің жыр түрінде бейнеленуінің көрінісі ретінде қалыптаса бастаған.

Ал Ы.Алтынсарин атап өткен Я.Лютш жинаған Түркістан өлкесі қазақтарының әдебиет нұсқалары 1883 жылы Ташкент қаласында басылған. Сол кітапта «Зар заман» деп аталатын өлеңдер топтамасы жарық көрген.

Әлихан Бөкейханның мұрасын зерттеушілер ұсынған мына бір дерек назар аударарлық: «Санкт-Петербургқа 20 жасында келген Әлиханның студенттік күндерін қалай өткізгендігі жайында Англияның әйгілі білім ордасы — Оксфорд университетінің «Орта Азияны зерттеу қоғамы» өзінің «Қазақтар 1917 жылға дейінгі орыстар туралы» атты кітабында «Ә.Бөкейхан жас күнінде орнықты революционер, социалист болды және «Зар заман» атты орыстарға қарсы әдеби топтың мүшесі болды» деп жазады» [6, 10]. Бұл ұйымның қашан құрылғандығы, қанша адамның мүше болғандығы, топтың іс-әрекеті жөнінде толық мәліметтер жоқ. Дегенмен өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары ұйымдасып, жұмыс жүргізген осы топтың бұлай аталуына 1870 жылдан бастап сол Санкт-Петербургдың өзінде шыққан кітаптарға енген Шортанбайдың «Зар заман» толғауының әсері болуы мүмкін деп топшылаймыз.

Сәкен Сейфуллин тікелей «зар заман ақындары» деп айдар тақпаса да, аталған айтулы шайырлардың шығармаларына өз зерттеулерінде біршама тоқталды. Ол өзінің еңбектерінде бұл дәуір өкілдері туралы бағалы пікірлер білдірді. Шортанбайдың шығармаларын жариялады. Мұрат ақынның мұрасын талдап-таразылады. С.Сейфуллин төңкеріске дейінгі әдебиетті билер дәуірі (Руды билеу), патша дәуірі (Қазақ елі орыс патшасына бағынған дәуір) деп екіге бөлді [7, 65]. Осының соңғысы — біздің тақырыбымызға өзек болған өлең-жырлардың туындаған кезеңі.

«Зар заман» атауының мән-мағынасын ашып, әдебиеттанудың ұғымы ретінде орнықтырып, осы ағымның өкілдерінің шығармаларына жанашырлықпен қарап, жалықпай зерттеп-зерделеген жазушы-ғалым Сәбит Мұқановтың еңбегі өлшеусіз. Ол 1942 жылы жарық көрген «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» атты кітабының бір тарауын «Зар заман» деп атады. Бұл топтың жұрт ұғымында қалыптасқан өкілдері — Шортанбай Қанайұлы мен Мұрат Мөңкеұлының қатарына Шернияз Жарылғасұлын қосты. Бірақ бұдан соң Шерниязды жаңағы шоғырға телу үрдісі қалыптаспағанын, түптеп келгенде ақын шығармашылығы зар замандық сарындардан аулақтау екендігін айта

кеткенді жөн санаймыз. Сонау М.Әуезовтен желі боп тартылып келе жатқан «Зар заман» ұғымы жөнінде С.Мұқанов мынадай ғылыми байыптама жасады: «Бас бостандығынан, жерден айырылған, кедейленген халық, бұл зорлыққа қарсы басын көтере алмады, көтерем дегенге үкімет көтертпей, қозғала бергенде тарпа бас салып, орнында езіп тастап отырды. Осындай қолдан күш, бастан ерік кеткен кезде, қайғыдан тұншыққан халықтың зарынан туған көркем әдебиетін біз «Зар заман» әдебиеті дейміз» [8, 120-121].

Шортанбай мен Мұраттың шығармаларын жинап, жұртқа кеңінен таныстырған С.Мұқанов олардың ардақты есімдерін әр түрлі дау-дамайдан арашалауға үлес қосты. Елуінші жылдардың қырағы көздері Шортанбайларды Абайға қарсы қою арқылы оларды әдебиет ауылынан аулақтатуға тырысқаны мәлім. Тіршіліктің бары мен базарын келелі келешектен емес, өткен өмірден іздейтін ақындардың өлең-жырларын тұншықтыру үшін бұл таптырмайтын тәсіл саналды. Әсіре әдебиетшілер ілгері басудың орнына кейін тартып, жаңаны жирене қабылдаған зар заман жыршыларын орыстың оқуын оқып, тілін үйренген Абайдың қолымен таяқтатқысы келді. С.Мұқанов алдымен осыған қарсы тұрды: «Біреулер Абайға қоятын шартты Шортанбайға да қойғысы кеп, «неге ол Абайдай бізді прогреске, орыс мәдениетіне шақырмайды?» дейді. Сөз емес олай деу. Абай орыс мәдениетімен таныс та, Шортанбай таныс емес. Таныс емес нәрссіне қалай шақыра алады ол?» [9]. Кеңпейіл жүрекпен, қазақы кең қолтық мінезбен айтылған бұл пікір айқын көзқарасты танытады. Көрнекті жазушы Абай өлеңіндегі Шортанбай шығармашылығына байланысты ой-тұжырымды талдау кезінде таптық таным шеңберінде қалып қоймайды. Мәселенің мән-жайына тілдік-көркемдік, эстетикалық тұрғыдан үңіледі.

Шортанбайды шошындырған отаршылдықтың озбырлығы болса, зерттеушілерді зөрезап қылған нәрсе — бұл ақынның өз өлеңдеріне «орыс» сөзін арқау етіп, ел мен жердің қадірін кетірген жасауылдардың іс-әрекетін бейнелеуі. Жыр жампозының толғауларындағы «кәпір», «орыс» ұғымдары кейбір басылымдарда отарлаушылық жүйені меңзейтін «дұшпан» атауымен алмастырылып отырса да, тіміскі топ түпнұсқаны түрткілеуден танбады. «Орыс — бүркіт, біз — түлкі», «Қуғындап орыс жеткен соң..», «Орыстан жаман тым-ақ жау», «Қорқар ма орыс қой дегенге..», «Кәпірді көрдің піріндей», «Орыс кәпір жеңіп

тұр», «Ит көпірге жақындап»... секілді саясатшылар секем алатын тіркестерге тағы да С.Мұқанов араша түсті: «Енді біреулер «әдебиетте зар заман сарынын Шортанбай туғызды, онысы қазақтың Россияға қосылғанына қарсылығы» дейді. Ол да сөз емес. Орыс халқына, орыс мемлекетіне қарсылық сарын Шортанбайдың ешбір шығармасында жоқ. Ол патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы. Сол қарсылығын іске асыра алмаған ол, өмірден торығады да, бетін ахиретке бұрады» [9].

Тарихшы-ғалым Е.Б.Бекмаханов Қазақстан Ғылым академиясының сессиясында (1947) жасаған баяндамасында «зар заманды» сол кездегі идеология талаптарына орайластырса да, қазақтың қоғамдық ой-санасындағы ағым екенін атап айтты [10, 432].

Әдебиет пен өнерге идеологиялық бақылау үстемдік құрып тұрған кезеңде зар заман ақындары шығармаларының жолы оңғарылмады. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1947 жылғы 21 қаңтардағы «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел қателер туралы» қаулысы халық мұрасын архивке қайта тықты. Қаулыдағы: «Өткендегі әдебиет өкілдері жалпы халық қайраткерлері болды деп көрсетіледі, ал олардың творчествосы тап күресіне байланыстырылмай, онан тыс тексеріледі. Сөйтіп, олардың шығармаларындағы феодалдық, реакциялық, буржуазиялық-ұлтшылдық сарындар қағажу бүркеуде қалдырылды. (Базар, Мұрат, Шортанбай, Шәңгерей, О.Қарашев, С.Торайғыров және басқа ақындар)» [11], — деген жолдар рухани мұрамыздың әрбір жолына саяси қырағылықпен үңілуге міндеттейді.

Әрине, бұл қаулыдан кейін аталмыш ақындардың өлең-жырлары жарыққа шықпайтын болды. Олардың шығармалары мектеп оқушыларына тәрбие беру ісінен аулактатылды. Сол құжаттан соң қайта жазылған оқулықтар жас ұрпақтың қолына «құлағын кесіп құнтитқан, мұрнын кесіп шұнтитқан» күйінде жетті. Т.Кәкішевтің: «Шортанбай, Дулат, Мұраттар қазақ әдебиетінде қара дақ, қаныпезер дұшпан болып түсіндірілді» [12, 86], — деген тұжырымы осы кезеңнің табиғатын дәл танытады. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1957 жылғы 8 шілдедегі «Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайдаланудың жайы және оларды жақсарту шаралары туралы» қаулысы осыдан он жыл бұрынғы қаулыдан

кейін езіліп қалған еңсені көтеріп, көңілге жылылық ұялатқандай еді. Алға қойған мақсаты айқын бұл құжат көптің көкейіндегісін тап басты. Осы қаулының негізінде тиісті орындарға айтыс, мақал-мәтелдер жинақтарын әзірлеу, қазақ әдебиеті тарихының фольклорға арналған бірінші томын қайта түзу, XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихын жасау жөнінде тапсырма берілді. Сол замандағы әдебиет зерттеушілеріне бағыт-бағдар боларлық мынадай тұжырымдама жасалды: «Қазақстанның кейбір ғалымдары, жазушылары және басқа творчестволық қызметкерлері соңғы уақытқа дейін өткен кездегі мәдени мұраға баға беруде елеулі қателіктерге жол беріп, революцияға дейінгі барлық ақындар мен жыршылардың таптық және саяси бағытының қандай болғанына қарамастан, олардың творчествосын бір жақты мадақтап келді немесе өткен кездегі мәдениеттің жетістіктерін қалай болса солай жамандап, жоққа шығарып келді» [13]. Қаулы сол кездегі идеологиялық көзқарас тұрғысынан талап қойғанымен, бар-жоғынды түгендеп алуға таптырмайтын құжат болатын. Соған қарамастан әсіресактық, қалыптасып қалған жасқаншақтық құлашты кең жаздырмады.

1959 жылы 15-19 маусым аралығында Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты өткізген ғылыми-теориялық конференцияда зерттеуімізге өзек болып отырған ақындардың шығармалары идеялық бағыт-бағдары тұрғысынан жан-жақты талқыланды. Сондықтан бұл жыр жүйріктерінің әдебиет тарихындағы орнына, өлең-толғауларының көркемдігіне, қоғамдағы құбылыстарға көзқарастарына шынайы баға берілмеді. Конференцияда негізінен аталған ақындардың таным-түсініктерін терістеуге бағыт ұсталды. Ол кезде қазақ әдебиетінің өкілдерін прогрессивті және кертартпа бағытқа жіктеп, қолда бар мұраның мән-мазмұнын екінің біріне жатқызу үрдіс болғаны белгілі. Ал зар заман поэзиясы ілгерілеуші бағыттың жүгін көтере қоймайтыны анық. Сол себепті зерттеушілеріміздің көбі идеологиялық мәжбүрліктің шырмауынан шыға алмады.

Алқалы бас қосуда «зар заман ақындары», «зар заман поэзиясы», «зар заман ағымы» деген сөз тіркестері көп қолданылған жоқ. Бұлар көбіне-көп «кертартпалық», «реакцияшыл бағыт» деген секілді ұғымдармен ауыстырылды. Бұлай болуы заңды да. Прогрессивті идеядан тысқары

қалғандардың бәрі бірдей зар заман ағымының өкілдері емес- тін. Олардың ішінде таза діни-мистикалық сарынмен жырла- ған ақындар да бар еді. Әрине, конференцияда Дулат, Бұқар, Шортанбай, Мұрат сынды ақындардың өлең-жырлары жөнінде оң пікір білдіріп, сындарлы көзқарас танытуға тал- пынғандар да болды. Бірақ оның бәрі әдеби мұрамызды біржақты бағалаған идеологиялық өктемдіктің көлеңкесінде қалып қойды.

Әдебиетші ғалымдардың қай-қайсысы да мәдениетімізді байытатын мұраның қажеттігін жақсы білді. Алайда, талқыға түсіп отырған шығармалардың идеялық-саяси бағыты «сын көтермейді». Осыған орай бұл еркіндігі шектеулі ой-пікірдің додасы болды. Алдымен, бұрынғы зерттеулерінде Дулат, Шортанбайларды жеріне жеткізе сынай алмағандар аяусыз айыпталды. Сонан соң сынампаздар аталған ақындардың шығармаларына ауыз салды.

Әйтсе де, бүгінгі күні қоғам өзгеріп, заман жаңарған тұста конференцияда айтылған пікірлерді қайта саралап, астары- нан себеп-салдар іздеп, қайыра үнілгеннің артықтығы жоқ. Мәселен, Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Е.Ысмайылов қазақ әдебиеттану ғылымының негізгі міндеттері туралы баяндамасында былай дейді: «Қазақ әдебиетінде демократиялық прогрессивтік мәдениеттің элементі де, міне, осы реализм жолындағы поэзиядан көрінеді. Ал жалған романтизм мен кертартпашыл мистицизм жолындағы ақындардың (Мұрат, Әбубәкір, Базар, Шәңгерей т.б.) және кітаби-діндар ақындардың поэзиясы реалистік дәстүрден алыс болды, қоғамдық өмірді көркемдеп суреттей алмады. Өмірден түңілуді, дәурені өтіп бара жатқан феодализм заманын, ертедегі аңыз әңгімелерді дәріптеп жырлаумен болды. Демек, реализмге қарсы әдебиет ағымы бір халықтың, билеуші қауымның мақсатына жататын мәдениеттің элементін тудырды» [3, 29]. Мұндағы назар ауда- рарлық нәрсе — Е.Ысмайыловтың өз сөзінде «реализмге қар- сы» деген анықтамасы бар «әдебиет ағымы» деген тіркестің қолданылуы. Бұл жерде М.Әуезовтің аталған ақындар шы- ғармашылығын әдеби қағидаларға орай негіздеп, «зар заман- ды» ағымға балауы кері мағынасында болса да ауызға ілінді. Ал зар заман поэзиясының романтизмге қатыстылығы айдан- анық нәрсе. Сондықтан Ысмайыловтың «жалған романтизм» деуі бүгінгі шынайы көзқарас ыңғайындағы регресті, яғни кері романтизмнің, немесе романтизмді өткеннен іздеудің

елесін аңғартқандай. Өз халқыңды мақтан тұтқаның үшін ұлтшыл атанатын заманда ғылыми-теориялық конференциядағы пікірлердің теріс сипатта өрістегені таң қалатын нәрсе емес. Сол себепті де «Қазақ әдебиеті тарихының фактілеріне келетін болсақ, мұнда да ескі, діншілдік мистикадан, феодализм заманының көзқарастарынан шыға алмаған Мұрат, Әбубәкір, Шәңгерей сияқты ақындар өз заманының шындығын реалистік тұрғыдан суреттей алмады. Абай, Алтынсарин бастаған прогресшіл ағымға қарсы кертартпашыл бағытта жазды. Ал кейбіреулерінің шығармаларында (Мәселен, Шортанбайдың) өз заманындағы бұқараның ауыр тұрмысын, отаршылық қысымды жырлауы көзге түртіп тұрған өмір шындығын танымасқа, оны суреттемеске шарасы қалмағандығын, сөйтіп, өзінің дүние тануында заман шындығын дұрыс көрсетуге ойысқанын аңғартады» [3, 27], — деген пікір баяндаманың өзегіне айналды. Мәселеге қазіргі көзқарас бойынша үңілсек, Дулат пен Мұрат, Шортанбай мен Әбубәкір жырлары өз заманын нағыз шынайы түрде сипаттап көрсете білгендігімен ерекшеленеді. Суреттемеске шарасы қалмағандықтан емес, саналы түрде көңілдегі сырын толғап, кестелі жыр төккен сөз зергерлерінің ой-арманын ғалымдар амалсыздан саясаттың талаптарымен бүркемелеуге мәжбүр болды. Әйтпесе осы жазылғандардың бәрі ұлттық мұрамызды тереңдете зерттеймін деп басын дауға тігіп, сотты болған ғалымның нақты позициясы еді деудің жөні жоқ шығар. Шынында да «30-жылдардың ақыры мен 40-жылдардың бас кезеңінде жазылған біздің әдебиеттану еңбектеріміздің бірқатарында Бұқар жырау мен Махамбет те, Шортанбай мен Алтынсарин де, Абай мен Мұрат, Сұлтанмахмұт пен Шәңгерей де, Дөнентас пен Омар Қарашев та — барлығы да ағартушы, демократ, сыншыл реалист, тіпті халық ақыны етуге дейін асыра дәріптеу орын алды» [3, 38], — деп конференцияда өзі сынап отырған осы дәуір ақындарына кейін Е.Ысмайылов лайықты бағасын бергені мәлім.

Ғылыми конференцияда ХІХ ғасырдың 50-70 жылдарындағы қазақ әдебиетін зерттеу мәселелері жөнінде баяндама жасаған Ысқақ Дүйсенбаевтың пікірлерін бүгінгі көзқараспен қайта зерделегенде көп нәрсеге көз жеткізуге болады. Әрине, қай әдебиетші де қоғамдағы саяси ахуалдың ыңғайынан шыға алмағаны белгілі. Негізінен, Ы. Дүйсенбаевтың аталған ақын-жыраулардың мұралары хақындағы ой-тұжырымдары осы желінің төңірегінде өрбіді. Сол себепті әдебиетші-ғалым бас

қосудағы жалпы сарыннан ауытқымай, Шортанбай, Дулат, Мұрат, Әбубәкір Кердері, Базар жырау сияқты ақындардың «XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамының әлеуметтік өміріндегі жаңалықтарын түсінбей шошынғанын, патшалық отаршылықтан қорғану, үрку нәтижесінде орыс халқының ұлы мәдениетінен де тартынып, жатырқағанын, кей сәтте қарсы шыққанын» [3, 113] атап өтті. Кейіннен осы кезең ақындарының мұрасын жан-жақты зерттеген ғалымның Дулат, Мұрат және басқа да заман күйін толғаған жыр жүйріктері жөнінде сүбелі дүниелер ұсынғаны белгілі [14]. Конференциядағы баяндамасында ол аталған ақындардың шығармаларының ақ-қарасын айырып, түсініп талдауды міндеттеді. Олардың мұрасының саясатқа қатыстылығынан гөрі, поэзиялық қуатына, көркемдік нәріне назар аудару керек дегенді астарлап болса да аңғартты. Сол замандағы әдебиет тарихын зерттеудің дәстүрлі әдіс-тәсілдерімен өзінің келіспейтіндігін жариялады. Сондықтан оның: «Әдетте бір ақынның шығармасына баға бергенде біріне-бірі қарама-қарсы екі түрлі көзқарас орын теуіп келді: не сол ақынды халық мұңын мұндаған прогресшіл қайраткер етіп тарихта қалдыру, я болмаса оны кертартпа, реакцияшыл, феодал жыршысы деп танып, тарихтан мүлде шығарып тастау. Біздіңше, көрнекті мәдениет қайраткерін, егер ол шын мәнінде сондай болса, реакцияшыл екенсің деп тарихтан шығарып тастауға болмайды, ол ақын өзінің тиісті бағасын алып, белгілі бір көлемде зерттелуге тиіс» [3, 113], — дегенін осы тұрғыдан түсінгеніміз абзал. Бұл Шортанбай, Дулат, Мұрат, Әбубәкір Кердері сияқты ақындардың шығармаларына байланысты айтылған пікір. Ы.Дүйсенбаев бұл ақындардың шығармаларының идеясы өзге ұлттар мүддесіне қайшы келетінін ескертіп, осыған дәлел ретінде пролетариат көсемінің қағидасын көлденең тартты. «Шортанбай, Дулат, Мұрат, Әбубәкір Кердері тәрізді ақындардың шығармаларын... тек жоғары оқу орындарының бағдарламасына немесе әдебиет тарихын зерттеуші мамандарға арналған жинақтарға ғана енгізген жөн» [3, 123]. Зар заман ақындарының шығармаларын мектеп оқулықтарынан аулақтатуға осындай ұсыныстардың жиынтығы жеткілікті еді. Дегенмен Ы.Дүйсенбаев сынды ғалымдар жыр жүйріктерінің өлең-толғауларын жоғары оқу орындарында оқытуды табанды түрде талап еткенін атап көрсетуіміз керек.

Конференцияда бүгінгі күн тұрғысынан қарасаң да пәлендей мағынасы өзгермейтін, қай жағынан үңілгеніңмен

ұстатпайтын байыпты байлам жасаған пікірлер орын алды. Аталған ақындар шығармашылығын не асыра мақтамай, не тұқырта даттамай, тұжырымдарын бірқалыпты баяндап шыққандардың қатарына М.Хасеновті қосуға болады. Оның сөзіндегі жалпылама айтылған салқының қанды сипаттамалардан («Осы тұстағы әдебиетте патшаның отарлау саясаты ақын-жыраулардың шығармаларындағы негізгі тақырыптардың бірі болды. Бұл тақырыпты Бұқардан бастап, Дулат, Шортанбай, Мұрат тәрізді ақындардың қайсысы болмасын жырлады»), дағдылы, дәстүрлі тұжырымдардан («Кедей кайтп күн көрер, борышқа белден батады, жалғыз сиырын сатады» дей келе, болыс-билерді ашына сөкті. Жаңа нызамның іске асырылуың, қоғам өмірінде әркімнің өзгерістердің пайда болуың, қазақ даласына қалалар салынуың, сауданың күшейіп, алыпсатарлардың көбесуі тәрізді болған өзгерістерді Дулат та, Шортанбай да өз шығармаларына тақырып стіп алды. Осы жақтарынан алғанда өз дәуірінің шындығын көреді, қазақ әдебиеті тарихында елеулі із қалдырып, айрықша назар аудартады»), баршаға белгілі бағалау тәсілінен («Бұқар, Дулат, Шортанбай, Мұрат, Шәңгерей шығармаларының көп талқысына түсуінің түпкі тамыры, міне, осында жатыр. Олар феодалдық-патриархалдық қоғам құрылысының іргесі бұзылып, ел билеу тәргібінде, қоғам өмірінде өзгерістер туа бастағанда қанаудың күшейгенің, кедей-жалшылардың тұрмысының ауырлағанын жырлады») [3, 265] зар заман поэзиясына деген нақты көзқарасты ашып айту ыңғайы байқалған жоқ.

Бұл ғылыми-теориялық конференция аталған ақындар шығармаларының тағдырын шешетін алқалы басқосу еді. Сондықтан әрбір пікір, әрбір ұсыныс есепке алынды. Сөз сөйлеушілердің ішінде Дулат, Шортанбай, Мұрат, Әбубәкірлердің өлең-толғауларының мазмұнына, идеялық сипатына, әдебиет тарихындағы орнына тоқталмағаны кемдекем. Ал шығармаларының көркемдік ерекшеліктері, өлең ернектері көп сөз бола қойған жоқ. Өйткені конференцияда қазақ өлеңінің көркемдік сапасы туралы емес, қалдырған мұрасының идеялық мазмұны талас тудыратын ақындардың шығармаларын көп ұлтты әдебиеттің тарихына қандай дәрежеде жақындастыру жөнінде мәселе қаралып жатты. Осыны мықтап зердесінде ұстаған зерттеуші ғалымдар сөз болған шығармаларға сол кездегі саяси талап тұрғысынан үңілді. Ал Дулат, Мұрат, Шортанбайлардың көзқарастары бұл

өлшемге сәйкес келе қоймайтыны тағы белгілі. Мұның өзі қазақ әдебиетінің ХІХ ғасырдың 80-90 жылдарындағы негізгі бағыттары жөнінде баяндама жасаған Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі М.Сильченконың айтқан пікірлерінен де көрінеді: «Прямая идейная связь творчества Мурата с поэзией Шортанбая и общность их наиболее характерных речевых оборотов («Зар заман», «Тар заман» Шортанбая, «Сұм заман» Мурата) позволяют говорить о продолжающейся тенденции в основном реакционной, охранительной и противоборствующей с просветителями» [3, 125].

Абайдың шығармашылық өмірбаяны жөнінде құнды еңбек жазған М.Сильченко ұлы ақынның Шортанбай, Дулат, Бұқарға көзқарасы, «зар заман» «сұм заман» сарындарының туу себептері, қазақты қайғы-қасіретке ұшыратқан оқиғалар хақында нақты пікір айтқан әдебиетшілердің бірі. Әсіресе ол 1868 жылғы Далалық облыстарды басқару туралы Уақытша ереженің талаптарына қарсы шыққан ақындардың өлең-жырларын талдап-таразылаған кезде көшпенді өміріміздің болмыс-бітімін, өзгерістерін көрсету арқылы ой толғайды. Зар заман ақындарының шығармаларындағы көзқарас ортақтығын айқындап (самауыр мен шай, тар бешпент, тараптас-арба, әйел мен жас ұрпақ т.б. туралы), толымды тұжырым жасайды [15, 23]. Бұл еңбегі жарыққа шыққаннан кейін екі жылдан соң өткен конференцияда зар заман ақындарының идеялық көзқарастарын, таным-түсініктерін қайта зерделген М.Сильченко олардың шығармаларына бір жақты қарамай, жан-жақты бағалау, өлең-толғауларының халықтық сипатына реалистік тұрғыдан мән беру керектігін ұсынады. Алайда, ол: «Как же у нас, у марксистов-литературоведов, основания говорить о народности, художественности, непреходящем значении Мурата или Шортанбая? Порою ссылаются на время, на что эти певцы — продукт своей эпохи, что они не могли овладеть передовым мировоззрением и т.п. Все это лишь констатация факта, а не объяснение его. Мурат — современник Алтынсарина и Абая. Мурат — очевидец не только того отрицательного, что действительно вошло в казахскую жизнь с присоединением к России, но и того нового, что пробуждалось в народе: стремления к личной свободе, знание, борьба. Одно он увидел, на другое закрыл глаза. Поэт же, который не видит передовых явлений современности, зовет к прошлому, отсталому, не может быть ни народным поэтом, ни реалистом?» [3, 126], — деп ақындардың ұстанған көзқарасын айыптайды.